

THE STATE OF THE WOLF POPULATION IN THE NORTHERN AZOV SEA IN THE 1980s–2020s

Vitaly Voitovych

Key words

wolf, population status, nature
reserves, Azov Sea region

doi

<http://doi.org/10.53452/TU2912>

Article info

submitted 10.11.2024
revised 08.03.2025
accepted 30.06.2025

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

Ukrainian Theriological Society,
NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Correspondence

Vitaly Voitovych; Ukrainian Theri-
ological Society, NAS of
Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky
Street, Kyiv, 01054 Ukraine;
Email: mammalia@ukr.net

Abstract

Data on the first encounters with wolves in the early 1980s in the Northern Azov region are presented. The routes of their dispersal are considered, and a description of their active colonisation of the region during the abnormally warm winter of 1987–1988 is provided. The first wolf was caught in the autumn of 1987 in the vicinity of the Kamyani Mohyly Reserve, and encounters with these predators have been reported from five districts of the Northern Azov region. The first wolf packs included feral dogs and wolf-dog hybrids, which later disappeared. At first, the wolves were content with prey on wild ungulates, hares and rodents, but from 1990 they began to actively visit large cattle burial grounds, which were overflowing with carcasses of domestic animals. Every year, starting in August, wolf packs began to cause damage to the inhabitants of the surrounding villages, killing large and small ruminants, dogs, and poultry. The number of these predators grew rapidly: there were cases of rabid wolves attacking people. Traditional hunting methods had no significant impact on their population. In the 2020s, some hunters acquired quad bikes and snowmobiles, the use of which, despite being prohibited, significantly increased the effectiveness of hunting. In some years, hunters killed 20–40 wolves during the winter season in an area of ~2000 square kilometres. However, winters with little or no snow and the start of active military operations sharply reduced hunting pressure, resulting in an increase in the number of wolves and more attacks on sheep farms and private households. The article provides a description of the areas used by wolves as dens, the nature of the dens themselves, their distance from settlements and water sources, the timing of births and the size of litters depending on the month of birth. Information is provided on the structure of wolf packs, the behaviour of wolves when hunting wild and domestic animals, and their use of the Reserve as a shelter. The need for continuous monitoring for the rational management of the wolf population and the maintenance of its safe sanitary and epidemiological status is justified.

Cite as

Voitovich, V. 2025. The state of the wolf population in the Northern Azov region in the 1980s–2020s. *Theriologia Ukrainica*, **29**: 142–152. [In Ukrainian, with English summary]

Стан популяції вовка у Північному Приазов'ї в 1980–2020-х роках

Віталій Войтович

Резюме. Наводяться дані про перші зустрічі вовків на початку 1980-х років у Північному Приазов'ї. Розглянуто шляхи проникнення, наведено опис їх активного освоєння регіону в аномальну зиму 1987–1988 рр. Першого вовка було здобуто восени 1987 р. в околицях заповідника «Кам'яні Могили», а зустрічі з цими хижаками відмічені у п'яти районах Північного Приазов'я. У складі перших вовчих зграй були дичавілі пси і вовко-псові гібриди, які згодом зникли. Спочатку вовки задовольнялися дикими ратичними, зайцями та мишоподібними гризунами, а з 1990 р. почали активно відвідувати великі скотомогильники, які були переповнені трупами свійських тварин. Щороку, починаючи з серпня, вовчі зграї починали наносити збитки жителям навколишніх сіл, ріжучи велику і малу рогату худобу, псів і свійських птахів. Чисельність цих хижих швидко зростає: з'являються випадки нападу вовків, хворих на сказ, на людей. Традиційні засоби полювання не давали відчутного впливу на чисельність їх популяції. В 2020-х роках у деяких мисливців з'явилися квадроцикли і снігоходи, використання яких, незважаючи на заборону, суттєво підвищило ефективність полювання. В окремі роки на площі у ~2000 кв. км мисливці добували 2–4 десятки вовків за зимовий сезон. Але малосніжні або безсніжні зими і початок активних військових дій різко знизили мисливський тиск, наслідком чого стало зростання чисельності і посилення нападів на вівчарні та присадибні господарства. Наводиться характеристика місцевостей, які вовк використовував під лігва, характер самих лігв, їх відстані від населених пунктів і водних джерел, терміни народження і величину виводків в залежності від місяця народження. Наведено відомості про структуру вовчих зграй, поведінку вовка під час полювання на диких і домашніх тварин, а також використання ним території заповідника, як укриття. Обґрунтовано необхідність постійного ведення моніторингу для раціонального управління вовчою популяцією та підтримування її безпечного санітарно-епідеміологічного стану.

Ключові слова: вовк, стан популяції, природні заповідники, Північне Приазов'я.

Вступ

Сірий вовк (*Canis lupus* Linnaeus, 1758) завжди був звичайним видом на півдні України. У 1750-х роках із Запоріжжя в Російську імперію щорічно продавали біля 4 тис. вовчих і лисячих шкір. Але їх переслідування упродовж тривалого періоду, яке заохочувалося державою, в ХХ ст. призвело до суттєвого скорочення його популяції і ареалу [Kirikov 1983].

У 1948–1950 рр. вовк мешкав по усіх областях України, крім Криму. В Запорізькій обл. основними районами його перебування були Чернігівський і Куйбишевський. У Донецькому Приазов'ї вовк зустрічався дуже рідко і концентрувався лише в Великоновоселківському, Володарському та Тельмановському районах [Korneev 1950]. В кінці 1950-х років у степових областях України, за І. Гурським¹, мешкало близько 50 вовків, на початку 1960-х — 40, а на початку 1970-х — жодного. Причинами такого скорочення чисельності цього хижака стали дві: а) інтенсивне знищення звірів упродовж року, яке стимулювалося високим грошовим і іншим матеріальним винагородженням (теля, вівця тощо); б) збільшенням площі розораних земель за рахунок залучення до сівозмін різних пусток, які слугували важливими біотопами для розмноження й відпочинку тварин [Volokh 2014].

У Північному Приазов'ї попередні зустрічі вовків були у 1962–1963 рр., коли в Старобешевському районі фіксували заходи їх поодиноких особин. У Запорізькій області ці випадки відмічені в кількох районах, зокрема в Токмацькому (Тихобрунська балка) був виявлений виводок із 6-ти вовчат, що в ті роки було надзвичайною подією [Volokh 2014].

Після зменшення розміру матеріальної винагороди за добування вовка, в кінці 70-х років мисливський тиск на його популяції значно скоротився. В результаті чисельність вовка почала стрімко рости. За даними Головного мисливського управління України, в 1970 р. вовки стали постійно мешкати на території 14 областей, в 1974 — 17, в 1981 — 21 областей

¹ Гурський І. Г. 1969. Вовк півдня європейської частини СРСР: Автореф. канд. дис. Одеса, 1–28.

України; у цей час їх не реєстрували лише в Миколаївській, Кіровоградській, Запорізькій областях [Volokh 2023] і в Криму [Dylitsky 2001]. Офіційно перебування вовка на Кіровоградщині стали відмічати з 1991 р., на Запоріжжі — в 1992 р., але реальний процес відновлення його популяції розпочався раніше [Volokh 2014]. Наші спостереження в районі заповідника «Кам'яні Могили», що ведуться з 1984 р., підтверджують це.

Вовк здатний суттєво впливати на чисельність диких копитних, а також завдавати відчутної шкоди поголів'ю домашніх тварин. В Українському Приазов'ї шерсть, шматки шкіри та м'яса сарни європейської були виявлені у 25 % шлунків вовка [Volokh 2023]. Дослідники вважають, що хижацтво вовка перешкоджає збільшенню чисельності зазначеного виду навіть за незначної щільності населення хижака [Pereira 1985; Filonov 1989]. До речі, значного успіху у відтворенні поголів'я усіх ратичних у європейських державах і в Україні вдалося досягти за відсутності або за низької чисельності вовка [Volokh 2016].

Починаючи з кінця 1980-х років, інформація про перебування вовка на Північному Приазов'ї носить дуже обмежений характер і фрагментарно висвітлена у роботах автора з колегами [Sirenko & Martynov 1998; Sirenko *et al.* 2004] та інших дослідників [Volokh 2014, 2016, 2023]. А розширені дані про його існування на Північному Приазов'ї за період 1982–2025 роки в науковій літературі до цього часу були відсутні. Тому основною метою наших досліджень було з'ясування особливостей появи вовка і його мешкання в Північному Приазов'ї і, зокрема, в заповідниках «Кам'яні Могили» і «Хомутовський Степ».

Стисла характеристика району дослідження

Північне Приазов'я складається з Приазовської низини і Приазовської височини, репрезентативними ділянками яких, відповідно, є природні заповідники: Хомутовський степ (1926) і «Кам'яні Могили» (1927). У 1961 році вони як зразок різнотравно-типчакково-ковилових степів увійшли до Українського державного степового заповідника АН УРСР, а з 1985 р. — до Українського степового природного заповідника НАН України. Хомутовський степ (1029 га) знаходиться на узбережжі р. Грузький Єланчик, де помітними структурами є чотири балки: Оболонська, Климушанська, Бранта і Красний Яр. На його південно-західній частині виділяється лучний степ — урочище Кут, а на південній — залишки заплавної лісу: ур. Дальні Терни. Із мисливських видів ссавців для Хомутовського степу типовими є заєць сірий, лисиця, коза європейська і кабан. Кам'яні Могили (389,2 га) знаходяться на правому березі лівого доплаву р. Берда — р. Каратиш.

Хомутовський степ — це колишня толока війська Донського, яка має слабо-хвилясту територію, нахиленої в бік річки. Кам'яні Могили виділяються виходами серед степу гранітних оголень віком ~2 млрд. років. Із них 5 найбільш масивних висотою від 50 до 100 м представлені двома грядками — Східною і Західною, що тягнуться з північного заходу на південний схід. Північна частина заповідника представлена бідними щербенистими ґрунтами, східна утворена долиною р. Каратиш, де невелика частина якої являє собою лучний степ, а решта представлена скелястими оголеннями, південна — гранітним плоскогір'ям, а західна — переважно плакорним степом, що є місцевим вододілом, який поступово понижується в північно-східному і південному напрямках.

Рослинність у «Хомутовському степу» налічує близько 610 видів, а в «Кам'яних Могилах» — близько 500 видів. Внаслідок тривалого підтримування заповідного режиму, степ сильно заріс чагарничками і чагарниками, такими, як: мигдаль степовий (*Prunus tenella*), троянди (близько 20 видів) та слива степова (*Prunus stepposa*). Уздовж річок Грузький Єланчик і Каратиш та по днищах балок щільні зарості утворили верби і терен. На суходолі найбільш типовим є глід (*Crataegus* sp.), який місцями створює невеличкі гайки.

Тваринний світ налічує біля 200 видів птахів, із яких фоновими є трав'янка лучна, жайворонок польовий, кропив'янка сіра, кам'янка звичайна, фазан і куріпка сіра. Ссавців налічується близько 40 видів, із яких типовими і фоновими є заєць сірий, сліпак і сім видів мишовидих гризунів. Із ратичних на території заповідника регулярно трапляється лише сарна

європейська, хоча до 1980-х рр. звичайною була і свиня дика. Інколи в угіддях фіксували невеличкі стада оленя благородного, який використовував річку Каратиш для водопою. Із чотирьох видів плазунів чисельними є ящірка прудка і вуж водяний, трапляються також гадюка степова і вуж звичайний.

Заповідник «Хомутовський Степ» знаходиться в густонаселеному регіоні Донецького Приазов'я. З XIX ст. він оточений віськома селами, два з яких (Самсонове і Хомутове) з ним межують. Згодом навколо урочища Кам'яні Могили з'явилося багато сіл, що знаходяться одне від одного на відстані 3–12 км. Між заповідником і цими селами у 1985 р. була створена кілометрова охоронна зона, де було заборонено полювання і зміни землекористування. В кінці XX ст. на її території різко зменшили випас худоби, а з 2015 р. припинили зовсім, що суттєво вплинуло на збереження рослинного і фауністичного різноманіття.

Перші зустрічі з вовком на початку 1980-х років у Північному Приазов'ї

У грудні 1982 р. Після майже 20-річної відсутності вовків, автором була піднята пара вовків у заповіднику Хомутовський степ, в балці Бранта². У 1983 р. біля племзаводу з розведення овець (с. Олександрівське³ Новоазовського р-ну), на скотомогильнику був добутий старий самець. Восени 1984 р. на території Володарського району Донецької області мисливцями зареєстрована зустріч з вовком поблизу с. Українка. Восени 1984 р. у балці біля с. Мала Янісоль чабаном був заколотий старий самець вовка при спробі з'їсти поцуплена із отари вівцю. Обидва випадки зустрічі і здобуття в 1983 і 1984 рр. вовків-одинаків можуть свідчити про проникнення в Донецьке Приазов'я нетериторіальних особин, які могли розширювати регіон свого існування. Як відомо, нетериторіальні вовки — це тварини, що не розмножуються, але можуть створювати свої зграї, проте міцної прив'язки до своїх угідь, як у територіальних вовків, вони не мають [Bibikov 1985].

У Північному Приазов'ї за радянських часів, завдяки розташуванню тут міста Маріуполь і значної кількості сільських населених пунктів, було багато мисливців, оснащених мобільним транспортом. Попри це, з грудня 1984 до 1987 рр. жодний із керівників мисливських колективів і жодний з мисливців не знали випадків зустрічі з вовками.

Вплив аномальної зими 1986–1987 рр. на появу вовка в регіоні

За нашими спостереженнями восени 1987 р. у більшості районів Приазовської височини і Приазовської низини непрогнозовано з'явилися вовчі виводки. Малоімовірно, що навіть за наявності доступних харчових ресурсів і відсутності ефективних заходів зі знищення хижаків поява кількох їх особин у 1980-х роках могла спричинити зростання чисельності з 3–4 до близько 20–25 особин. Очевидно, цьому сприяла аномально суворозима. На півдні Запорізької обл. в середині березня морози сягали 15–20°, а сніговий покрив лежав до початку квітня; висота його в районі заповідника «Кам'яні Могили» становила в середньому 70 см, а місцями перевищувала зріст людини [Sirenko & Sirenko 2021].

Такі умови 1986–1987 рр. суттєво ускладнили можливість будь-якого полювання в регіоні та обмежили пересування людей між більшістю населених пунктів. Над сніговою пустелею виглядали лише верхівки дерев і чагарників, обгризені чисельними зайцями. У центральних районах України кліматична ситуація виявилася ще гіршою. Цим скористалися вовки, які суттєво вплинули на популяції основних їх жертв, що були суттєво обмежені у пересуваннях. Надалі, втративши значну частку своїх мисливських запасів, частина хижаків мігрувала на південь, де прогодуватися було легше, ніж в інших регіонах. Така аномальна зима призвела до помітного зростання чисельності вовків на півночі Донеччини.

² Вовки з Ростовської обл., де їх в кінці 1970-х добували сотнями, заходили в Луганську і на північ Донецької обл.; з 1974 р. вони постійно стали мешкати в Луганській, з 1978 р. — на півночі Донецької обл., ще за 14 років (1992) перебування вовка стали відмічати на Запоріжжі [Volokh 2014].

³ До 2016 р. село відоме як «с. Рози Люксембург».

На Північному Приазов'ї в період з 1982 до 1987 рр. зграй вовків не відмічали взагалі. Відомі лише рідкісні заходи (вірогідно з Росії) одинаків, яких швидко знищували [Volokh 2014]. Перші зустрічі відбулися у січні 1987 р. в околицях с. Седово: вовк лежав на снігу, в 50 м від дороги, а на льоду замерзлого моря, за 500 м від берега, виявили зграю із шести вовків, які відпочивали, за торосами, що прикривали їх від вітру (усне повід. мисливствознавця С. Жамбровського). Основними стаціями, де мігруючі вовки могли знайти здобич серед снігової пустелі, на яку перетворились степи Донбасу, залишалися переважно лісосмуги. Саме сюди та в окремі штучні гайки, балки, долини малих річок збиралася більшість зайців, козуль і кабанів — основної здобичі вовка. Найбільш значущими із цих екологічних ніш виглядають лісові насадження вздовж залізниць. Скоріш за все, саме вони стали важливим міграційним коридором для переміщення цього хижака.

Втрати серед поголів'я ратичних з грудня 1986 до січня 1987 р. у Донецькій обл. були настільки значними, що для боротьби з хижакми нашвидкуруч було сформовано мисливські бригади, які в кінці січня і на початку лютого двічі намагалися скоротити чисельність вовка з використанням літака. Через відсутність досвіду очікуваного результату не було отримано, а від переслідування авіацією більшість вовчих зграй було тимчасово розсіяно, а їхні залишки, вірогідно, поповнили «ряди» мігрантів. Вовки, рухаючись уздовж залізничного полотна, яке регулярно очищали від снігу, могли швидко долати великі відстані й осісти на межі Розівського й Нікольського (Володарського) районів, а також у лісовому масиві Більмацького (Куйбишевського) району. На своєму міграційному шляху вовки пройшли стадію гону і вибору сімейних ділянок там, де їх застав цей час. Саме частину з них, вірогідно, і здобули мисливці на межі Донецької і Запорізької областей восени 1987 р.

1987 рік: перші вовчі виводки у Північному Приазов'ї

Всю весну і літо на новому місці вовки вели потаємний спосіб життя, і поява перших виводків була несподіванкою для місцевих жителів. Механізатори, що восени, з ночі до ранку, виконували оранку, пригадували, що у зграях вовків траплялися особини, що нагадували великих псів. Незначна частина молодих вовків іноді, особливо в перші два роки, мала чорне або плямисте хутро, що породжувало версії про змішані зграї з бродячими псами. Згодом цей окрас у приазовській популяції майже зник. У наступні роки молодняк мав колір шерсті, притаманний вовкам. Але час від часу й до сьогодні трапляються групи вовків, серед яких є звірі чорної масті. Зокрема, у автора є такі записи: 1) 2010 р., Володарський р-н, із 7 вовків один чорний; 2) 2010–2012 рр., Старобешевський р-н — один чорний, тримався окремо від інших три роки; 3) 2022 р., Маріупольський р-н, один із трьох вовків був чорний.

За нашими спостереженнями, восени 1987 р. було добуто перших хижаків біля заповідника «Кам'яні Могили», на межі Донецької і Запорізької областей. В кінці 1980-х років зустрічі з вовками почастишали в Старобешевському і Тельмановському районах Донецької обл., а також у Куйбишевському районі Запорізької обл. Основними видами диких тварин, на яких у Північному Приазов'ї полював вовк, були: сарна європейська, олень благородний, свиня дика, заєць сірий, фазан, куріпка сіра, мишовиді гризуни.

В середині 1990-х років, в осінньо-зимові періоди, спостерігали перші суттєві втрати (детальніше далі) на території усього Північного Приазов'я через напади вовків на тваринницькі ферми, на овечі кошари і загони, а також на присадибні птахо-тваринницькі господарства сільських жителів. Серед хижаків відмічаються особини схожі на здичавілих псів, а в середині 90-х років у виводках періодично трапляються тварини з нетиповим для вовка чорним або буро-рудим кольором шерсті. В народі поширюються чутки про рудих «чеченських» вовків, які, ніби то, тікаючи від війни, добралися до Приазовських степів. Згідно з твердженням І. Гурського (1969)⁴, частота появи вовко-псових гібридів збільшується на тлі розпаду популяційної структури виду. Саме це, вірогідніше за все, відбулося і в аномальну зиму 1986–1987 рр. в угрупованні вовка на півночі Донецької обл.

⁴ Гурський І. Г. 1969. Вовк півдня європейської частини СРСР: Автореф. дис. канд. біол. наук. Одеса, 1–28.

Збитки від нападів на свійських тварин до 2022 р.

Із збільшенням чисельності вовка на Північному Приазов'ї одночасно стали зростати і збитки від їх нападів на овечі ферми та домашніх тварин приватних господарств. Оскільки серед тогочасної приазовської популяції хижаків була присутня якась частка собак і вовчособачих гібридів, ці тварини не боялися населених пунктів і, починаючи з осені, сміливо заходили в них, особливо вночі. Здобиччю були: велика і мала рогата худоба, вівці, кози, птахи і, частково, телята. Особливо страждали вівці, яких часто вовки вночі «різали», інколи, десятками, в погано обладнаних кошарах. Так осінню 1994 р. вовки зробили чотири напади на овечі загони на території Темрюцької й Новокраснівської сільських рад, що у Володарському районі, під час яких лише за один із них звірі знищили до півтора десятка овець.

За повідомленнями місцевих мисливствознавців, у 1996 р. у приватних господарствах с. Красна Поляна Новоселківського району один вовк, якого вдалося застрелити місцевому жителю, за місяць загриз 58 голів великої рогатої худоби і дві кози. Восени 2004 р. при нападі зграї вовків на кошару в балці Крива, що у Старобешевському районі, ними було зарізано 14 овець, а 12 удавилися в тисняві. У 2009 р. в с. Козацьке (Новоазовський р-н) вовки загрили 10, але в тисняві загинуло більше 50 овець.

Вовки також не гребували і менш значущою здобиччю, такою, як собаки і домашня птиця. До 2021 р. в Донецькому і Запорізькому Приазов'ї не залишилося жодного села, яке б ці хижаки обійшли увагою. Втрати у приватному секторі стосувалися переважно курей, качок і гусей, а також овець і кіз. Серед великої рогатої худоби переважно страждали телята, прив'язані на присадибних лучних ділянках або пасовищах біля населених пунктів. Починаючи з серпня, а, надто восени, й інколи навіть удень, вовки з підрослими вовчятами, яких вони навчали полювати, вбивали і майже повністю з'їдали прив'язаних корів та 1,5–2-річних бичків. Взимку хижаки з'їдали прив'язаних собак, яких часто забирали з ціпками і з забитими в землю металевими кілками.

У деякі роки рівень збитків був такий, що змушував постраждалих організовувати облави на цього звіра. Деякі з них мали непогані результати, але на загальну чисельність вовка в регіоні на початку XXI ст. суттєво не впливали. Намагання місцевих мисливців зменшити чисельність вовка до середини 2020-х років відчутних результатів не мали через втрачені (з 1960-х років) навички полювання на вовка, нестачу ефективного механічного оснащення та відсутність заохочувальних стимулів з боку місцевої влади.

Заборона полювання у прифронтовій зоні Північного Приазов'я, що діяла з 2014 р., суттєво сприяла стабілізації чисельності вовка в регіоні і навіть її росту. Відповідно, й зусилля громадських бригад, створених на місцях для регуляції чисельності хижих, особливих успіхів не мали, поки в окремих мисливців не з'явилися снігоходи. Хоча використання їх на полюванні заборонено Бернською конвенцією (1998) та «Законом про мисливське господарство та полювання» [Law... 2000], цю практику було розвинуто. Як наслідок, суттєво зросли масштаби вилучення вовка. Як приклади такої практики автору відомо про наступне:

У Бойківському районі членами мисливського колективу за зимовий період 2011–2012 рр. було добуто 39 вовків. Одна бригада із чотирьох мисливців на снігоходах взимку 2013 р. в радіусі 70 км навколо заповідника «Кам'яні Могили» вилучила 22 вовки. Надалі за зиму 2017–2018 рр. ними тут було добуто 29 вовків. На тій же території за зимовий сезон 2018–2019 рр. ними здобуто 18 вовків, у наступний мисливський сезон 2019–2020 рр. — 5, за зиму 2020–2021 рр. — двох хижаків (зими 2020–2022 років були дуже малосніжними, що унеможливило ефективне використання снігоходів, тому ефективність таких полювань різко впала).

Як видно, механізовані бригади мисливців спричинили різке скорочення чисельності вовка на Приазовській височині. Сприяло цьому також значне зростання вартості вовчої шкіри, за яку у 2020 р. на «чорному ринку» давали 1000 грн. При цьому мисливці, як з'ясував автор, привозили з собою таксидерміста, який знімав шкіру і забирав череп зі здобутого звіра. Тушку вовка мисливці згодовували собакам, розвіюючи міфи про те, що пси так бояться вовків, що навіть не наважуються їсти їхнє м'ясо.

Різке і значне скорочення чисельності вовка у 2017–2021 рр. у Північному Приазов'ї, передусім на південній межі Донецької і Запорізької обл., що відбувалося на тлі депресивного стану чисельності лисиці, за даними автора, посприяло:

- а) збільшенню чисельності зайця сірого (*Lepus europaeus*), що особливо проявилось у 2022–2023 рр., коли його щільність досягла величин 1980-х рр., порядку 1,5 ос. на 1 км;
- б) зростанню чисельності куріпки сірої (*Perdix perdix*) у 2021–2024 роках після різкого її зниження взимку 2016–2017 рр.;
- в) появи у 2021 році невеликих зграй шакала (*Canis aureus*), зустрічі з яким до цього відмічалися тільки епізодично і стосувалися поодиноких особин.

Вовк в заповідниках «Кам'яні Могили» і «Хомутовський Степ»

Появу вовка на досліджуваній території вдалося виявити не відразу. Постійне знаходження у степу служби охорони і проведення досліджень науковими співробітниками і студентами створювали для цих охоронних територій постійний фактор турботи, який під час проведення протипожежних сінокосів, підсилювався використанням сіно-заготівельної техніки і заготівельниками сіна з сусідніх сіл. Це змушувало вовків поводитися вкрай обережно. Їхню присутність виявляли спочатку тільки за слідами, залишеними ними після заходів їх у заповідники під час осінніх дощів або по сніговій порослі, що викликало значний скептицизм.

Всі сумніви були розвіяні, коли вовки після нападу на овечі загони або після відвідин ними скотомогильників почали прямо на очах у працівників тваринницьких ферм переміщатися на територію суміжних заповідників, де вони були недосяжними для мисливців. Доведені до відчаю, керівники сільських господарств двічі намагалися організовувати їх переслідування вовків, вступаючи у конфлікти з працівниками заповідників. Але такі облави ні в «Хомутовському степу», ні в «Кам'яних Могилах» не мали результатів, а їх організатори були притягнуті до адміністративної відповідальності.

Проте були збитки і в заповідниках. За усними повідомленнями працівників заповідників Л. В. Шупранової та Н. М. Сіренко, у 1980 та 1990 рр. вовки загризли двох псів і козу на кордоні заповідника «Хомутовський Степ», а також чотирьох овець у працівників «Кам'яних Могили». Регулярні, починаючи з 2000 р., відвідування хижаками заповідників призвели до зменшення числа виводків лисиці і єнота уссурійського та зникнення (у 2014 р.) поселень борсука (усні повідомлення співробітників заповідників, зокрема Н. Сіренко). Одного разу, на початку 1990-х років, в січні, в угіддях заповідника «Кам'яні Могили» його співробітники назбирали до 20-ти шматочків вух, шкіри і лапок зайця сірого.

У 2005 році в Хомутовському степу в районі урочища Дальні терни було виявлено перше вовче лігво. З нього, за спостереженням у серпні 2005 р. (надвечір), в бік балки Красний Яр і далі вирушало семеро вовків, два дорослих і п'ять вовчат. На території заповідника «Кам'яні Могили» вовчих лігв не було виявлено, але у 2016 р. була зафіксована зустріч з вовчатами, віком близько 3 місяців. Вдруге, у липні 2023 р., в охоронній зоні заповідника, був помічений молодий вовк віком близько 6 місяців, який миттєво зник у його угіддях.

Стан угруповання вовка під час бойових дій 2022–2025 р. в сусідніх із заповідниками районах

У зв'язку з військовими діями, починаючи з лютого 2022 р., активність мисливців, що переслідували в попередні роки вовків, різко зупинилася. Але у 2023–2025 рр., незважаючи на заборону полювання і вилучення рушниць у більшості з них, навколо заповідника було знищено кілька вовків.

2023р. у с. Темрюк, в грудні, хижак напав на свійського пса і був застрелений господарем, а ще одного вовка у січні здобули на ділянці між селами Лугове і Веселе Нікольської громади (Маріупольський р-н).

У січні 2024 р. у Волноваському районі, об 11 год. дня, в середині с. Новоолексіївка був застрелений молодий вовк, а ще один — в лютому, в околицях с. Новокрасівка Маріупольського району. В Старобешевській громаді в жовтні в околицях с. Чумаки, біля рогозу, застрелена одна молода вовчиця. Також в цьому районі в грудні було застрелено ще два вовки — один на полі озимої пшениці, в околицях с. Перемога, другий — на польовій дорозі, в околицях с. Красне поле.

2025 р. у Маріупольському районі добуто два вовки. Один був застрелений взимку в околицях с. Новокрасівка, другий — весною, в околицях с. Пановка. Влітку в Бойківській громаді один вовк підірвався на протипіхотній міні.

Після 2022 р. вовка часто переслідують військові у місцях їх базувань.

У 2023 р. біля с. Листів'янка, Розівської громади Запорізької обл., весною відмічена зустріч з вовчицею і двома вовчєнцями, а в липні тут бачили трьох молодих особин віком ~6 місяців. В липні 2023 р. біля кордону заповідника помітили молодого вовка, 5–6 місячного віку, який обстежував молодий гайок на березі р. Каратиш. За свідченням місцевих жителів села Листів'янка, у травні 2025 р., як і в 2023 р., в околицях їхнього села мешкала сім'я з двох дорослих і двох вовчат віком 3–4 місяці. Біля сусідніх із заповідником сіл Кременівської (с. Мала Янісоль), Нікольської (сс. Лугове, Новокрасівка, Пановка) і Новоселківської (с. Красна Поляна), Старобешевської (села Чумаки і Красне поле) громад Донецької обл. та на землях Розівської громади Запорізької обл. в осінньо-зимові періоди 2022–2025 рр. відмічені зграї, що склалися із 3, 5, 6 та 7 вовків, та близько десятка випадків з 1–2 звірами.

Збитки від вовка у 2022–2025 рр. у сусідніх із заповідниками селах

Такий аналіз проведено для сіл навколо заповідників «Кам'яні Могили» і Хомутовський степ. З початком військових дій вовки, незважаючи на їх значні втрати у окремі зими (2011–2013, 2017–2018 рр., деталі дивись вище) продовжували напади на овечі загои і присадибні господарства, що призвело до значних збитків. Зокрема, зібрано такі відомості.

2022 рік. У Маріупольському районі за вересень в Кременівській громаді в польових загонах для овець тільки в околицях с. Мала Янісоль вовки знищили 15 овець та дві кози, а в с. Катеринівка з'їли чотирьох овець. У Нікольській громаді, у фермера (с. Сергіївка) восени хижак загризли за одну ніч дев'ять овець, а через день, на полі — ще двох.

2023 рік. Весною в с. Листів'янка вовки задрали двох козенят, а влітку — три кози і теля. В с. Мала Янісоль в липні вони загризли дві кози і теля, в с. Красна Поляна Новоселківського р-ну в кінці серпня за одну ніч вовки зарізали теля і козу, 8 вересня — козу.

2024 рік. У серпні в с. Мала Янісоль вовки зарізали козла і теля, а в вересні — двох телят. У грудні три вовки постійно траплялися в околицях цього села, біля загонів вівчарів. В грудні в с. Горбатенкове Старобешевського району місцеві жителі були свідками того, як вовк забрав із двору собаку і втік з нею за околиці села.

2025 рік. У липні 2025 р. в місцевого жителя с. Листів'янка (Пологівський район) вовки зарізали двох дорослих кіз.

За ці чотири роки у селах сусідніх із заповідниками районів, за неповними даними, хижак з'їли одного собаку, шість телят і 53 особини малої рогатої худоби (40 овець, 10 кіз, двох козенят, одного козла). Усі описані напади вовка зареєстровані на площі близько 4000 кв. км (50 x 80 км), де розташована більшість сіл з високою чисельністю місцевих жителів і низкою підсобних господарств.

Характеристика вовчих лігв і виводків

Відстань лігв від населених пунктів. Вовчі лігва ($n = 19$) у Північному Приазов'ї були виявлені на відстані 3,5 км (1,5–6,0) від населених пунктів. Найближче з них знаходилося поряд із маленьким вимираючим селом, на значній відстані були лігва від великих сіл. Від сіл

із середньою кількістю населення лігва розташовувалися на відстані близько 3,5 км. У двох випадках (10,5 %) лігва були знайдені між двома селами, на віддалі 1,5 та 2 км від найменшого і 5 та 6 км — від більшого.

Відстань лігв від водних джерел. Із 19 вовчих лігв 4 (21,1 %) знаходилися за 2–9 м від джерела води, чотири лігва (21,1 %) були за 10–30 м від води, п'ять лігв знаходилися за 200–500 м. Ще п'ять (26,3 %) знаходилися на відстані 600–1000 м, а одне (5,3 %), у Старобешівському р-ні, за 3,5 км. В інших місцях ареалу [за: Bibikov 1985] віддаленість вовчого лігва від води на відстані понад 1 км (до 3,5) є виключенням. Наші дані, скоріше за все, пояснюються рясною мережею ярів та балок, на дні яких є багато виходів води на поверхню.

Характер вибраних під лігва біотопів. Виявлені мисливцями вовчі лігва ($n = 19$) розподілилися за п'ятьма біотопами: балки в цілинному степу — 13 випадків (68,4 %), агроценози — 1 (5,3 %), лісосмуги — 3 (15,8 %), ліс — 1 (5,3 %), гранітний кар'єр — 1 (5,3 %). З цього числа 8 лігв (42,1 %) знаходилися в куцах терену, що відмічено в чотирьох балках, двох вітрозахисних лісосмугах, полі й лісовому масиві. За даними з літератури, у степах України вовки віддають перевагу лісосмугам, у рельєфній місцевості — балкам [Volokh 2014: 231–232].

Виводкові камери. Із 19-ти обстежених лігв на Приазовській височині вовки використовували: лисячі нори (63,2 %), борсукові нори (21,1 %); власні нори, вириті в заглибленнях у землі (5,3 %), нішах балочного схилу (5,3 %), розщелини у кар'єрних відвалах (5,3 %).

У лисячих і борсукових норах виводкові камери вовка розміщувалися на глибині 1,5–3 м, у лісі — в ямі глибиною 0,4 і діаметром 0,9 м, а у відвалах кар'єру — на глибині 1,5 м. За даними з літератури [Volokh 2014: 231], статистика розподілу вовчих лігв подібна: нори інших тварин — 63,2 %, відкриті лігва — 28,6 %, вириті ями — 18,2 %, антропогенні конструкції — 4 рази (скирди соломи, каналізація, під плитами).

Величина виводка. Із 12 виводків, про розміри яких у автора є дані, два мали по 8 вовченят (16,7 %), два по 7 (16,7 %), один по 6 (8,3 %), три по 5 (25,0 %), чотири виводки — по 4 вовченят (33,3 %). Середня величина вовчого виводка у Північному Приазов'ї склала 5,1 вовченят, хоча загалом у степовій зоні України ($n = 244$) вона становила 5,4 вовченят на виводок, а в Донецькій обл. ($n = 8$) — 6,3 [Volokh 2014: 232].

Терміни народження вовченят. Із 12 проаналізованих випадків раз (8,3 %) дитинчата з'явилися у кінці січня, п'ять разів (41,7 %) упродовж лютого, тричі (25,0 %) у березні, двічі (16,7 %) у квітні, раз (8,3 %) у травні. Очевидно, що найчастіше вовченята народжувалися у лютому й березні. Для України в цілому терміни розмноження мають значно ширший діапазон — від грудня до липня [Korneev 1950, цит. за: Bibikov 1985: 383].

Деякі особливості поведінки й біології вовка

Після 1987 р., протягом перших п'яти сезонів, за винятком окремих зустрічей зі зграями чисельністю 4–5 особин, реєстрували переважно одиничних вовків. Через потаємний спосіб існування, їхнє хижацтво часто «списували» на лисиць або здичавілих псів. І тільки з 1991–1992 рр., після кількох беззаперечних нападів вовків на свійських тварин, появу вовка у Північному Приазов'ї місцеві мешканці сприйняли серйозно.

Полювання вовків на диких ссавців. Упродовж 1980-х років у Північному Приазов'ї була доволі високою чисельність сарни і свині. Їх стада, деколи, навіть до 20–25 особин не раз відмічалися в районі заповідників «Хомутовський степ» і «Кам'яні Могили» (раз тут помічено скупчення до 50 сарн), на водопоях по берегах річок Грузький Еланчик і Каратиш та на полях, на післяжнивних залишках кукурузи. Місцями з'явилися лосі, окремі групи яких із 3–4 особин траплялися навіть удень, на полях озимини, не остерігаючись транспортних засобів. Скрізь була високою чисельність зайця, сірої куріпки і мишовидих гризунів.

При полюванні на зайця зграя вовків рухалася широким фронтом по полю і, піднявши його, припадала до землі. Один із хижаків починав переслідувати зайця, який, описавши велику дугу, повертався на місце попереднього знаходження і попадав у вовчу пастку.

За аналізом здобичі, вовки відбивали від зграй і впольовували переважно молодих свиней, з'їдаючи їх майже повністю. Одного разу біля молодого лісосмуги було знайдено рештки п'яти сарн, напевно одночасно з'їдених; їх вовки, судячи із залишених ними на землі післядошових відбитків лап, загнали у пастку своєї великої зграї.

У 1987 р. в заповіднику було виявлено кістяк лося. За повідомленням одного зі співробітників заповідника, який бачив перед тим лося, звір довго стояв нерухомо, не реагуючи на співробітника, який проходив повз нього, напевно був пораненим. Не відомо, чи лось помер сам, чи був загризений вовками, але, судячи із погризів на кістках, його напевно об'їли вовки. У 1997 р. працівники заповідника бачили, як четверо вовків на березі ставка, що на р. Каратиш, напали на оленя благородного, розпороли йому живіт і з'їли внутрішні органи. При наближенні людей вовки полишили жертву і вийшли на сусіднє поле, де почали мишування. Біля вовчих лігв неодноразово виявляли трупи лисенят.

Чисельна структура зграй. За період досліджень зграя чисельністю в 14 вовків виявлена двічі у Більмацькому (Куйбишевському) районі Запорізької обл. — у 2013 р. поблизу Більманського лісу і у 2018 в околицях с. Грушеве. Зграї чисельністю 12 вовків по одному разу періодично фіксували з 2014 по 2016 рр. у Нікольському (Володарському), Новоселківському і Волновахському районах Донецької обл. Зграї із 10 тварин виявлені чотири рази. У близько 20 випадках відмічені зграї чисельністю 5–7 тварин. Найбільш частими були зустрічі зі зграями із 3–4 вовків, парами вовків або з поодинокими тваринами.

Сказ. В районі заповідника «Кам'яні Могили» у період з 2013 до 2017 року зафіксовано чотири напади хворих вовків на людей. В усіх випадках покусані змушені були звернутися за лікарською допомогою, всі залишилися живі. Під час однієї з таких подій були покусані дві собаки, яких не лікували, і вони через деякий час померли.

Усі наведені приклади свідчать, що вовк є високо організованою істотою і за певних обставин може загрожувати не тільки домашнім тваринам, а й життю людини.

Висновки

1. Перші реєстрації вовків на Приазовській височині після майже 20-річної перерви відмічені на початку 1980-х років, коли звірі проникли із сусідніх областей Російської Федерації. Різке збільшення їхньої чисельності розпочалося у 1987 р.

2. Важливим чинником раптової появи значної кількості вовків стала аномально сувора зима 1986–1987 рр., з високим сніговим покривом, сильними і тривалими морозами, які припинилися лише у квітні, а також формуванням льодового покриву на Азовському морі. Вірогідно, це сприяло переселенню певної частини нетериторіальних вовків з півночі Донецької обл. та з прикордонних регіонів сусідньої РФ у Північне Приазов'я.

3. Швидкому розселенню вовків у Північному Приазов'ї сприяли такі фактори, як порівняно висока чисельність потенційних жертв, відсутність у місцевих мисливців навичок боротьби з вовком та відсутність заохочувальних стимулів з боку місцевої влади. Причиною другої хвилі збільшення кількості даного хижака, починаючи з 2014 р., стала повна або часткова заборона полювання у зв'язку з військовими діями на Донбасі.

Подяки

Автор висловлює щирі подяки за допомогу і консультації при підготовці матеріалу І. В. Загороднюку та А. М. Волоху. За отриману інформацію моя пошана керівникам первинних мисливських колективів А. Д. Курилову і В. Є. Сагайдаку (Розівський р-н, Запорізька обл.), егерям і мисливствознавцям з Донецької області: О. В. Ханахбєєву (Старобешевський р-н), М. М. Дахно (Бойківський р-н), С. О. Жамбровському (Новоазовський р-н), В. Ф. Рожко і К. Г. Пенез (Маріупольський р-н); М. Д. Греку — директору Маріупольського мисливського господарства, а також чабанам с. Мала Янісоль: І. В. Лухтура і П. Ф. Аріх (Нікольська територіальна громада, Маріупольський р-н). Автор дякує багатьом мисливцям (Ф. І. Алібєй, Ф. І. Алакоз, В. М. Шелудьков, О. І. Шайда, та ін.), які поділилися власними спостереженнями вовків.

Декларації

Фінансування. Дослідження проведено за власною ініціативою автора.

Конфлікт інтересів. Автор не має жодних конфліктів інтересів, які могли вплинути на зміст статті.

Поводження з матеріалом. Дослідження проведено з дотриманням вимог чинного законодавства щодо роботи з живим матеріалом.

References

- Bibikov, D. I. (ed.). 1985. *The Wolf. Origin, Systematics, Morphology, Ecology*. Nauka, Moscow, 1–606. [Russian]
- Convention... 1998. *Convention on the Protection of Wild Flora and Fauna and Natural Habitats in Europe* (Bern, 1979). Ministry of Environmental Protection and Nuclear Safety of Ukraine, Kyiv, 1–76. [Ukrainian]
- Dulitsky, A. I. 2001. *Biodiversity of Crimea: Mammals (History, State, Protection, Prospects)*. Sonat, Simferopol, 1–208. [Russian]
- Filonov, K. P. 1989. *Ungulates and Large Predators in Protected Areas*. Nauka, Moscow, 1–256. [Russian]
- Kirikov, S. V. 1983. *Man and Nature of the Steppe Zone*. Nauka, Moscow, 1–127. [Russian]
- Korneev, O. P. 1950. *The Wolf and Its Elimination*. State Publishing House of Agricultural Literature of the Ukrainian SSR, Kyiv, 1–104. [Ukrainian]
- Law... 2000. The law of Ukraine 'On Hunting and Fishing'. *Bulletin of the Verkhovna Rada*, No. 18: 132. [Ukrainian]
- Pereira, M. J. R. 1985. Effects of human and wolf (*Canis lupus*) presence on a roe deer (*Capreolus capreolus*) population in Northeastern Portugal (Serra da Noqueira). In: *XVII Congress of the International Union of Game Biologists* (September 17). Brussels, 671–678.
- Sirenko, V. A., V. V. Martynov. 1998. Fauna of terrestrial vertebrates of the Ukrainian Steppe Nature Reserve (Annotated list of species). In: *Proceedings of the Branch of the Ukrainian Steppe Nature Reserve 'Kamiani Mohyly'. Volume 1*. Phytosociocenter, Kyiv, 63–82. [Russian]
- Sirenko, V. A., N. M. Sirenko, P. V. Mukhin. 2004. Game mammals of the area of the Kamiani Mohyly Reserve. In: *Development, Priorities, Implementation and Prospects of the Environment for Europe Process, Vol. 1*. Donetsk, 201–204. [Russian]
- Sirenko, N. M., V. O. Sirenko. 2021. Characteristics of climatic conditions of the area of the 'Kamiani Mohyly' reserve. In: *Conservation of Biodiversity of the Steppe Zone of Ukraine in the Context of Climate Change: Proceedings of the scientific conference*. Seredniak T. K., Dnipro, 209–220. [Ukrainian]
- Volokh, A. 2011. Ekspansion and reproduction of wolf (*Canis lupus* L.) populations in the steppe zone of Ukraine. *Beiträge zur Jagd- und Wildforschung*, **36**: 105–115.
- Volokh, A. M. 2014. *Mammals Hunted in Steppe Ukraine. Book 1*. FLP Grin D. S., Kherson, 1–412. [Russian]
- Volokh, A. M. 2016. *Mammals Hunted in Steppe Ukraine. Book 2*. FLP Grin D. S., Kherson, 1–572. [Russian]
- Volokh, A. 2023. Distribution of the wolf (*Canis lupus*) in the steppe zone of Ukraine at the turn of the 20th and 21st centuries and its population dynamics. *Theriologia Ukrainica*, **25**: 109–125. [Ukrainian] [CrossRef](#)